

Інститут археології Національної академії наук України
Київський Університет імені Бориса Грінченка

*Валентин СОБЧУК, Віталій РУДЬ,
Ольга Зайцева, Владислав ШАТКОВСЬКИЙ*

**Звіт про
дослідження різночасових археологічних поселень на
території Кіровоградської області у 2020 році**

Кропивницький-Київ 2020

Зміст

Вступ	3
1. Результати обстежень поселень трипільської культури	4
1.1. Полонисте 3	4
1. 2. Шепилове	7
2. Результати обстежень поселення черняхівської культури	10
2.1. Вербове	10
Висновки	12
Джерела та література	13
Альбом	14

Вступ

Кіровоградська археологічна експедиція (КАЕ) восени 2020 р. продовжила пошук та обстеження поселень трипільської культури на території Голованівського району Кіровоградської області. В складі експедиції працювали співробітник Інституту археології НАН України та Київського університету ім. Б.Грінченка В. Рудь, співробітниця КУ ім. Б. Грінченка О.Зайцева, співробітник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею Владислав Шатковський. Керівник експедиції – Валентин Собчук.

Територія Гайворонського району розташована в правобережному басейні р. Південний Буг. Район розташований на крайньому півдні лісостепової зони. Картування пам'яток трипільської культури засвідчує, що саме землі Гайворонського району стали крайньою південною межею поширення трипільського населення в межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Наші розвідки здійснені з метою пошуку та обстеження пам'яток трипільської культури регіону з подальшим вивченням умов їх збереження та хронології. В результаті вдалося знайти та обстежити три давні поселення, два із них належать до періоду енеоліту, а одне – до пізньоримського часу.

1. Результати обстежень поселень трипільської культури

1.1. Полонисте 3

Трипільське поселення біля с. Полонисте відоме з розвідки В. А. Стефановича за 1961 р. Дослідник вказує, що поселення розташоване «у південному напрямі від окраїни села, яка має назву «Ланка», і частково на радгоспних полях, по обидві сторони залізниці». Далі подано відомості, що «на тій же околиці «Ланка»..., на тих самих обійстях селян, де виявлено ознаки поселення трипільської культури, виявлено і ознаки черняхівської культури». Отже, В. А. Стефанович обстежив двошарове поселення Полонисте, енеолітичного та пізньоримського часу, локалізоване частково на полях, а частково – на присадибних ділянках жителів тогочасного хутора Ланки, через поселення також пролягає залізниця. Спробу локалізувати поселення здійснено В. О. Круцом та С. М. Рижовим у 1989 р. У результаті дослідники припустили, що поселення розміщене на мисі північно-західніше хутора Ланки (рис. 1). Хоча жодних артефактів під час обстеження цього мису археологи не виявили. Повторна спроба локалізувати поселення пов'язана із розвідками восени 2019 р. Східноподільської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом В. С. Рудя. Обстежено більшість доступних для огляду полів на захід від с. Полонисте, тобто на правобережжі р. Ятрань. Знайдено поселення черняхівської культури Полонисте 2 та поселення часу пізньої бронзи – раннього залізного віку Давидівка (рис. 1). Знахідка матеріалів черняхівської культури на північний захід від села, поряд із залізничним полотном, спонукала до ретельного обстеження і прилеглих територій. Але поселення трипільської культури так і не було знайдено. Восени 2020 р. його пошук продовжено Кіровоградською археологічною експедицією Охоронної археологічної служби України під керівництвом В. В. Собчука. У результаті поселення трипільської культури знайдено за 950 м на південний схід від південного краю с. Ланки та на відстані 850 м від найближчої ділянки залізничного

полотна. Зважаючи на віддаленість від орієнтирів, вказаних В. А. Стефановичем, припускаємо, що експедицією знайдено раніше невідоме поселення енеолітичної доби – Полонисте 3 (рис. 1).

Поселення (рис. 2-4) розміщене за 150 м на захід від присадибних ділянок мешканців с. Давидівка (Голованівський район Кіровоградської області). Їх розділяє глибока, на сьогодні суха, балка, яка обмежує територію поселення зі сходу. Така ж балка обмежує територію поселення і з західного боку. Обидві балки врізаються справа у долину р. Циганки (Циганка → Ятрань → Синюха → Південний Буг). Остання за 800 м у північно-східному напрямку від північного краю поселення впадає в р. Ятрань. Долина р. Циганки є межею поселення з півночі, а неглибокий яр – межею поселення з південного сходу. Отже, поселення знаходиться на мисоподібному трикутному в плані краю плато на правому березі р. Циганка. Земна поверхня у межах поселення має переважно північно-східну експозицію. Північний край поселення на 10 м підвищується над водним плесом р. Циганки.

Поселення займає простори у 155 м на 120 м. Загальна його площа, яка визначена на основі поширення підйомного матеріалу на земній поверхні, складає 1,5 га. GPS координати умовного центру поселення 48°27'40.5"N 30°31'19.7"E. Уся територія поселення знаходиться під полем для вирощування сільськогосподарських однорічних рослин (рис. 3-4).

За 40 м на південь від південної межі поселення на площі 35 м на 12 м знайдено окремі дрібні фрагменти ліпного посуду, які попередньо варто датувати епохою пізньої бронзи – раннього залізного віку, орієнтовно XIII – V ст. до н. е. Ручку імпоротної грецької амфори також знайдено на південній частині поселення трипільської культури. Це може вказувати все ж на користь господарської активності населення раннього залізного віку.

Під час обстеження поселення трипільської культури восени 2020 р. на всій площі поселення знайдено невелику кількість керамічного посуду, переважно розмірами до 5 см. Локалізовано лише два скупчення фрагментів обпаленої глини у центральній частині пам'ятки. Це свідчить, що культурний

шар пам'ятки знаходиться під товстим шаром ґрунту, а існуючі умови сільськогосподарського обробітку не завдають йому значних руйнувань.

Керамічний ліпний посуд трипільської культури поділено на дві групи. Перша група – це так званий «кухонний» посуд (горщики), прикрашений рельєфним орнаментом: вертикальні розчоси на вінцях, відбитки зубчастого штампу, фестони на плічках, перлини на краю вінець. Друга група – «столовий» посуд, прикрашений переважно монохромною (темно-коричнева фарба) орнаментацією. Серед форм є миски, кубки, біконічні посудини, кратери. Крім оздоблення «столового» посуду фарбованим орнаментом, використовували і заглиблений тип орнаментації. Для виготовлення «столового» посуду використано переважно каолінітові глини, а у меншій мірі – озалізовані.

Поселення Полонисте 3 належить до володимирівської локальної групи етапу ВІІ Трипілья, племена якої на рубежі 5-го та 4-го тис. до н. е. заселяли простори лівобережжя р. Південний Буг. На сьогодні відомо лише сім поселень вказаної групи. Нововиявлене поселення Полонисте 3 збільшує перелік поселень групи до восьми пунктів.

1. 2. Шепилове

Інформацію про наявність артефактів на околицях с. Шепилове отримано від місцевих жителів. Восени 2020 р. місцевість була детально оглянута співробітниками Кіровоградської археологічної експедиції ОАСУ під керівництвом В. В. Собчука. В результаті знайдено поселення трипільської культури Шепилове.

Поселення (рис. 5-6) розміщене на південно-західній околиці с. Шепилове (Голованівський район Кіровоградської області) на похилому краю плато (рис. 7), яке спускається до долини р. Свинарки (Свинарка → Кайнара → Циганка → Ятрань → Синюха → Південний Буг) зліва. Через територію поселення, практично в широтному напрямку, проходять дві балки, які врізаються у долину р. Свинарки. Вони розташовані паралельно на відстані близько 200 м одна від одної. Під час обстеження території поселення складалося враження, що одна із балок має бути південною межею поселення, але мешканцями енеолітичного поселення освоєна територія як на північ, так і на південь від балок. Земна поверхня у межах поселення має переважно східну експозицію.

Поселення займає простори у 480 м на 320 м, має форму овала, витягнутого у меридіональному напрямку. Загальна площа поселення, яка визначена на основі поширення підйомного матеріалу на земній поверхні, складає 12,2 га. GPS координати умовного центру поселення 48°21'38.9"N 30°31'09.6"E. Поселення розташоване на полі для вирощування сільськогосподарських однорічних рослин. Не вдалося обстежити крайні південні присадибні ділянки вулиці села, до якої з півдня прилягає поселення.

Під час обстежень восени 2020 р. на всій площі поселення знайдено невелику кількість керамічного посуду розмірами до 5-10 см. Локалізовано 13 скупчень фрагментів обпаленої глини, які вказують на розміщення руїн наземних дерев'яно-глиняних споруд. Їх виявлено переважно в північній та південній частинах поселення, тобто на ділянках, які мають більшу

стрімкість поверхні, що сприяє ерозійним процесам. Руїни споруд у південній частині поселення знаходяться по обидва боки від балки і, схоже, згруповані тут у ряди паралельні до балки. На інших частинах поселення знайдено лише поодинокі фрагменти обмазки споруд.

Також проведено шурфування у південній (шурф 1) та центральній (шурф 2) частинах пам'ятки (рис. 5).

Шурф 1 мав площу 1х1 м. Вершину руїн наземної дерев'яно-глиняної споруди в шурфі знайдено на глибині близько 15-20 см (рис. 8). Їх перекриває шар чорнозему – орний шар. Руїни споруди представлені єдиним горизонтом. Це фрагменти обпаленої глини із рівною поверхнею, товщиною 4-5 см, поширені на всій площі шурфа. Виготовлено їх із суміші глини з половиною. Глина погано вимішана – грудкувата. Знизу поверхня теж рівна. Зважаючи на грудкуватість глиняної суміші, припускаємо, що шар обмазки було споруджено на дерев'яному каркасі. Отже, маємо справу із підлогою другого поверху. Шар обмазки, який мав би бути залишками конструкцій другого поверху (стіни, перекриття), схоже, знищений у результаті господарської діяльності. Адже шар чорнозему лежить безпосередньо на руїнах споруди і сліди пошкоджень прослідковано й на поверхні фрагментів обмазки.

Шурф 2 мав площу 1х1 м. Стратиграфічно (рис. 9) найвищим шаром є чорнозем товщиною 20-23 см, а нижче нього знаходиться сіро-чорний ґрунт із жовтуватим відтінком товщиною 45-50 см. Не виявлено значної кількості артефактів у заповненні цього шару, лише кілька фрагментів керамічного посуду та фрагменти обмазки розмірами до 5 см. Стратиграфічно нижче цього шару знаходився сіро-жовтий ґрунт без знахідок. Припускаємо, що шурфом досліджено частину заглибленого об'єкту, який в давнину на цій ділянці мав глибину до 50 см та був заповнений малою кількістю артефактів.

На поселенні знайдено невелику кількість ліпного керамічного посуду двох груп. Перша група – це так званий кухонний посуд (горщики), бідно прикрашений рельєфним орнаментом. Друга група – «столовий» посуд, який

переважно прикрашений заглибленим орнаментом, трапилося і три фрагменти, оздоблених темно-коричневою фарбою.

У результаті обстежень з'ясовано, що негативно впливають на стан збереження культурного шару окремих ділянок поселення природні ерозійні процеси, які посилені сільськогосподарською обробкою територій. Це стосується насамперед північної та південної частин поселення. Щодо інших територій поселення, то, схоже, наявні умови сільськогосподарського обробітку ґрунту не завдають культурному шару значних руйнувань.

Поселення Шепилове належить до східнотрипільської археологічної культури етапу VI-VII Трипілля, племена якої наприкінці 5 – на початку 4-го тис. до н. е. заселяли простори міжріччя Південного Бугу та Дніпра. На сьогодні відомо понад 30 поселень вказаної групи. До того ж поселення цієї культури переважно концентруються на північний захід від Голованівщини. А отже, Шепилове є поселенням, яке віддалене на південний схід від основного ареалу поширення пам'яток культури. За 13 км на північний захід від поселення розташована пам'ятка Грузьке-Циганка, керамічний комплекс якої схожий до Шепилового. Наявність у мікрореєоні двох, схоже синхронних, поселень трипільської культури вказує на проживання тут чисельної за кількістю мешканців общини наприкінці 5-го тис. до н. е. Походження цих общин, можливо, слід пов'язувати із групою пам'яток етапу VI Трипілля, розташованих на річці Південний Буг у районі сучасного м. Гайворон. Або ж шлях їх переселення на Голованівщину пролягав з півночі – з територій основного поширення східнотрипільських племен.

2. Результати обстежень поселення черняхівської культури

2.1. Вербове

Інформацію про наявність артефактів на полях між селами Ковалівка та Вербове (обидва Голованівського району) отримано від місцевих жителів восени 2019 р. під час розвідки Східноподільської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя. Восени 2020 р. місцевість була детально оглянута співробітниками Кіровоградської археологічної експедиції ОАСУ під керівництвом В. В. Собчука і в результаті знайдено поселення черняхівської культури Вербове.

Поселення (рис. 10-13) розміщене за 900 м на північний захід від північно-західного краю с. Вербове (Голованівський район Кіровоградської області). Воно займає південно-західний край мисоподібної ділянки плато, котра з північного заходу обмежена сухою залісною балкою, а з південного сходу – долиною струмка (рис. 13). Балка та струмок врізаються у долину річки зліва. Річка є безіменною, вона бере свій початок на північний захід від с. Ковалівка і, минаючи село, протікає у південно-східному напрямку до с. Вербове, де стає лівим допливом р. Циганка (річка → Циганка → Ятрань → Синюха → Південний Буг). Схили до долини річки стрімкі, західний край поселення на 6 м підвищується над водним плесом річки.

У північній частині поселення розташована коротка неглибока балка, в заглибленні якої матеріалів не виявлено. Однак вона не маркує край поселення, оскільки підйомний матеріал знайдено і на північ від неї. Але північний край поселення все ж не досягає залісної балки з північного заходу мису. Він розташований приблизно за 100 м на південний схід від цієї балки. Натомість південний край поселення сягає долини струмка.

Поселення простягається паралельно річці на 585 м, ширина на різних ділянках становить від 50 м до 100 м. Загальна його площа, яка визначена на основі поширення підйомного матеріалу на земній поверхні, складає 4,0 га. GPS координати умовного центру поселення 48°29'10.2"N 30°25'00.4"E.

Переважна більшість території поселення знаходиться під полем для вирощування сільськогосподарських однорічних рослин. Припускаємо, що частково культурний шар поселення знаходиться і на території, засадженій деревами. Оскільки на ґрунтовій дорозі між полем та лісовими насадженнями, яка проходить паралельно річці, також знайдено поодинокі фрагменти керамічного посуду. Зважаючи на рельєф місцевості, то йдеться про смугу шириною до 20 м у південно-західній частині поселення. У такому випадку площа поселення може становити близько 4,5 га.

Під час обстеження поселення восени 2020 р. на всій площі поселення знайдено невелику кількість керамічного посуду розмірами до 5-10 см. Локалізовано лише одне скупчення фрагментів обпаленої глини на північному краю пам'ятки. Це свідчить, що існуючі умови сільськогосподарського обробітку не завдають культурному шару значних руйнувань. Заліснені ділянки на захід від дороги вимагають обережного проведення будь-яких господарських робіт. До прикладу, викорчовування чи насадження нових дерев спричинять пошкодження культурного шару поселення.

Найчисленнішою групою гончарного керамічного посуду черняхівської культури є фрагменти різних частин столових посудин (миски, вази, горщики) темно-сірого, світло-сірого, світло-червоного чи коричнево-жовтого кольорів. На кількох із них зберігся орнамент у вигляді тонких лощених ліній та рельєфних ліній. Виготовлений посуд із добре відмуленого тіста. Менш численною групою є кухонний посуд – фрагменти горщиків, які виготовлені із глиняного тіста з домішкою зерен піску.

Висновки

Отже, в результаті розвідки вдалося виявити та обстежити три нові археологічні пам'ятки поселенського типу. Дві із них (Шепилове та Полонисте 3) належать до трипільської культури, ще одне – до черняхівської культури (Вербове).

Поселення Шепилове належить до східнотрипільської археологічної культури етапу VI-VII Трипілля, племена якої наприкінці 5 – на початку 4-го тис. до н. е. заселяли простори міжріччя Південного Бугу та Дніпра. На сьогодні відомо понад 30 поселень вказаної групи. До того ж поселення цієї культури переважно концентруються на північний захід від Голованівщини. А отже, Шепилове є поселенням, яке віддалене на південний схід від основного ареалу поширення пам'яток культури. За 13 км на північний захід від поселення розташована пам'ятка Грузьке-Циганка, керамічний комплекс якої схожий до Шепилового. Наявність у мікрорегіоні двох, схоже синхронних, поселень трипільської культури вказує на проживання тут чисельної за кількістю мешканців общини наприкінці 5-го тис. до н. е. Походження цих общин, можливо, слід пов'язувати із групою пам'яток етапу VI Трипілля, розташованих на річці Південний Буг у районі сучасного м. Гайворон. Або ж шлях їх переселення на Голованівщину пролягав з півночі – з територій основного поширення східнотрипільських племен.

Пошук трипільського поселення Полонисте, яке відоме із розвідок у середині минулого століття В. Стефановича, схоже, завершилося відкриттям нового поселення Полонисте 3. Воно належить до володимирівської локальної групи етапу VII Трипілля, племена якої на рубежі 5-го та 4-го тис. до н. е. заселяли простори лівобережжя р. Південний Буг. На сьогодні відомо лише сім поселень вказаної групи. Нововиявлене поселення Полонисте 3 збільшує перелік поселень групи до восьми пунктів.

Джерела та література

Palaguta I. Tripolye culture during the Beginning of the Middle Period (BI). The relative chronology and local grouping of sites. – Oxford, 2007.

Діденко О., Стефанович В., Чорномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини. – Т. 1. – Умань, 2006. – С. 132.

Круц В., Рижов С. Звіт про обстеження археологічних пам'яток в Голованівському районі Кіровоградської області в 1989 р. // Науковий архів інституту археології НАН України. – Київ. – 1989/257.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.

Рижов С. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Дисертація к. і. н. Київ: Інститут археології НАН України. – 1999.

Цвек О. В. Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис). – К., 2006.

АЛЪБОМ

Рис. 1. Карта розташування археологічних пам'яток навколо с. Полонисте Голованівського району, Кіровоградської області: 1 – локалізація поселення трипільської культури Полонисте за розвідкою В. Круца та С. Рижова; 2 – Полонисте 2, черняхівська культура; 3 – Давидівка, період пізньої бронзи – раннього залізного віку; 4 – Полонисте 3, трипільська культура; 5 – місцезнаходження матеріалів періоду пізньої бронзи – раннього залізного віку поряд із поселенням Полонисте 3.

- - межі поселення трипільської культури Полонисте 3
● - матеріали епохи бронзи - раннього залізного віку

Рис. 2. Полонисте 3. Сателітна мапа компанії Google із зазначеним місцем розташування поселення на захід від с. Давидівка, Голованівського району, Кіровоградської області.

Рис. 3. Полонисте 3. Вигляд на поселення з північного заходу.

Рис. 4. Полонисте 3. Вигляд на поселення із заходу.

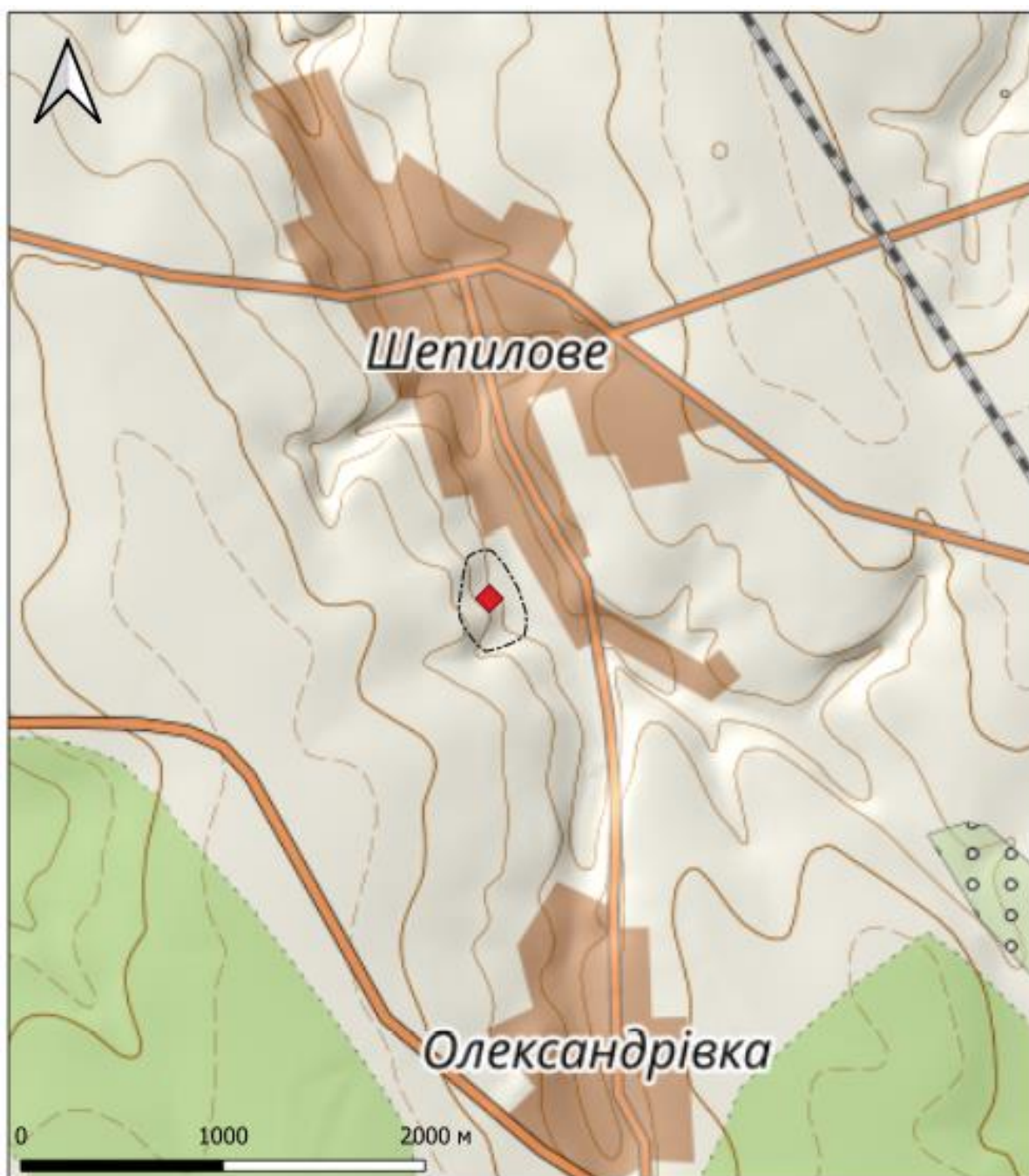

Рис. 5. Карта розташування поселення трипільської культури на південний захід від с. Шепилове Голованівського району, Кіровоградської області.

- - скупчення обмазки на сучасній поверхні
- ◆ - шурфи

Рис. 6. Шепилове. Сателітна мапа компанії Google із зазначеним місцем розташування поселення трипільської культури на південний захід від с. Шепилове Голованівського району, Кіровоградської області

Рис. 7. Шепилове. Вигляд на поселення з півдня.

Рис. 8. Шепилове, шурф 1. Скупчення обмазки спаленої споруди трипільської культури. Вигляд з півдня.

Рис. 9. Шепилове, шурф 2. Стратиграфія північної стінки шурфу, яка відображає потужність культурного шару поселення.

Рис. 10. Карта розташування поселення черняхівської культури Вербове між селами Ковалівка та Вербове Голованівського району, Кіровоградської області.

Рис. 11. Сателітна мапа компанії Google із зазначеним місцем розташування поселення черняхівської культури Вербове між селами Ковалівка та Вербове Голованівського району, Кіровоградської області.

Рис. 12. Вербове. Вигляд на південну та центральну частини поселення, фото з півночі.

Рис. 13. Вербове. Вигляд на південну частину поселення із південного сходу.